

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/102/9-14>

Könül Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
samedovakonul74@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-4061-9775

QIPÇAQLAR HAQQINDA ŞƏRQ TƏDQIQATÇILARININ FİKİRLƏRİ

Xülasə

Qıpçaqların tarixinə nəzər saldıqda bu türk toplumunun həm şərq, həm də qərb tarixində mühüm rolu olduğunu şahidi oluruq. Əsasən ərəb, türk və çin tədqiqatçıların əsərlərində rast gəldiyimiz bu köçəri türk xalqı artıq tarix səhnəsindən yoxa çıxmışdır. İlk dəfə rus-slavyan mənbələrində rast gəlinən bu xalqın adı ilə islam mənbələrində “qıbçaq”, “qıpşaq”, “qıfşaq” formasında qarşılaşırıq. Orta əsrlərdə olduqca güclü və döyüşkən orduya malik olan qıpçaqlar (kumanlar) bir çox ölkələrə hərbi yürüşlər etmiş və bir çox xalqları əsarətdə saxlamağı bacarmışlar. Hətta bir çox xalqlarla qaynayıb-qarışmış, həm onlara din və adət-ənənə baxımından təsir etmiş, həm də özləri bəzi təsirlərə məruz qalmışlar. Lakin bu qəbilələr geniş arealda pərakəndə şəkildə yayıldıkları üçün siyasi birlik kimi ortaya çıxıb dövlət yarada bilməmişlər.

Çin qaynaqlarında qıpçaqların adları “kebisi” olaraq keçir. Hətta Çin qaynaqlarında bu xalqın adı və tarixi ilə bağlı türk mənbələrindən fərqli bir çox əfsanə və rəvayətlər də yer alır. Məqalədə qeyd etdiyimiz bu müxtəlif mənbələrdə yer alan məlumatlar ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *qıpçaqların etnogenezi, tarixi salnamə, icma, şərq mənbələri, tədqiqat*

Konul Samadova
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philological sciences
samedovakonul74@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-4061-9775

The opinions of eastern researchers about the Kipchaks

Abstract

When we look at the history of the Kipchaks, we witness the important role of this Turkic community in the history of both the East and the West. This nomadic Turkic people, which we meet mainly in the works of Arab, Turkish and Chinese researchers, has already disappeared from the scene of history. The name of this people, which was found for the first time in Russian-Slavic sources, is found in Islamic sources in the form “qıbçaq”, “qıpşaq”, “qıfşaq”. In the Middle Ages, the Kipchaks (Cumans), who had a very strong and fighting army, made military campaigns to many countries and managed to keep many peoples in slavery. They even mingled with many peoples, influenced them both from the point of view of religion and customs, and were themselves affected by some influences. However, since these tribes are scattered over a wide area, they could not emerge as a political union and create a state.

In Chinese sources, the names of Kipchaks are "kebisi". Even in Chinese sources, there are many legends and stories related to the name and history of this people, which are different from Turkish sources. The article summarizes the information contained in these various sources.

Keywords: *ethnogenesis of Kipchaks, historical chronicle, community, eastern sources, research*

Giriş

Köçəri türk tayfası olan qıpçaqlar tarix boyu müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmış və bir çox xalqlarla qaynayıb-qarışmışdılar. Buna görə də qıpçaqların bir çox xalqın tarixində müəyyən qədər izləri vardır. Ümumiyyətlə götürəndə qıpçaqlar ən az araşdırılmış, araşdırmalar da pərakəndə və dağınıq, qarışıq formada verilmişdir. Lakin son zamanlar tarixi və dil baxımından istər qardaş Türkiyə istərsə də, Qazaxıstan, həmçinin Azərbaycan tədqiqatçıları qıpçaqların dili və etnogenezini araşdırmağa başlamışlar.

Qıpçaqların Azərbaycan tarixinin mühüm bir dönəmində izləri vardır. Bu izlər qıpçaqların Azərbaycana köçündən sonra formalaşmağa başlamışdır. Son zamanlar etnogenezimizin araşdırılması ilə bağlı qıpçaq etnogenezi tarixinin araşdırılmasına xüsusi ehtiyac duyulmuşdur. Qıpçaqların etnogenezini tədqiq edən Lalə Əliyeva qıpçaqlar haqqında olan tarixi qaynaqları 4 qrupda təsnif edir:

1. Türkdilli qaynaqlar;
2. Qədim Çin qaynaqları;
3. Orta əsr Şərqi dillərində olan qaynaqlar;
4. Rus və Qərbi Avropa dilində olan qaynaqlar;

Birinci qrup ilk növbədə bilvasitə qıpçaq dilinin yadigarı olan abidələri, qədim türk Orxon-Yenisey abidələri, Mahmud Kaşğarının “Divanı lüğati-üt-türk” əsəri, “Kitabi Dədə Qorqud”, ikinci qrup qaynaqlara qədim Çin xronikası, üçüncüyə ərəbdilli və farsdilli qaynaqlar, eləcə də orta əsr erməni və gürcü qaynaqları daxildir. Dördüncü qrup qaynaqlara rus salnamələri, bizans, latın, yunan, macar, alman və s. millətlərin əsərlərini daxil etmişdir (Əliyeva, 1999: 4-5).

Ümumiyyətlə götürəndə isə qıpçaqlar və kımaklar haqqında ən əsas məlumatlar İbn Xordadbehin və Tamim ibn Baharın əsərlərinə əsaslanır.

Türköloq Ahat Üstünər Kıpçak sözünün əsl şəkli “Kibçak”tır – deyə qeyd etmiş və səs dəyişmələrinə görə “kıvçak, kıfçak, hifçak” formalarına düşdüyü qərarına da gəlmişdir. O, həm də Qıpçaq türkcəsində yazılan 16 əsərin adını çəkib və onlar haqqında qısa məlumatlar da verir. (Üstünər, 2015: 151-159).

Türk türköloqlarının araşdırmalarına görə Qıpçaq türkcəsinə aid ən çox əsərlər Məmlük Qıpçaqcasında qələmə alınmışdır (Muxtarova, 2011: 15).

Əsl Məmlük qıpçaqcasının dilinin Xarəzm – Qızıl Orda yazı dilinə olduqca yaxın olduğunu bildirən Eckmann bu zamanlarda yazıya alınan “*İrşadü’l-mülük ve’ s-selatin*” (1387), “*Gülistan tərçümələri*” (1391), “*Baytaratü’l - vazih*” (1395), “*Münyetü’l – güzat*” (1446-47) adlı əsərlərin əsl Qıpçaq türkcəsini təmsil etdiyini bildirir.

XII-XIII əsrlərdəki hadisələrə aydınlıq gətirsək görərik ki, İbn-ül Esir, Mühəmməd en-Nesevi, El-Cüzcəni, Cüzeyni və Rəşidəddinin əsərləri bu dövrdə önəmli bir yer tutur (Fazlallax, 1987). Ərəb və fars tədqiqatçılarının əsərlərini də ayrıca geniş şəkildə Kumlikov tədqiq etmişdir. Əslində ərəb və farsca qaynaqların böyük bir hissəsini kitablar təşkil edir. Bartholdun dediyi kimi “Günümüzə qədər səyyahların öz gözləriylə gördükləri, danışdıqları hekayələr qədər, yazılı qaynaqlara əsaslanan əsərlər də gəlib çıxmışdır (Bartold, 1968: 49).

Qədimliyinə baxmayaraq, ərəb və farsca tarix- coğrafiya əsərləri Qazaxıstanın Kımak - Qıpçaq qəbilələri haqqında ən önəmli məlumat qaynağıdır. Şahidlərin verdikləri məlumatlar da olduqca vacibdir.

Bunlardan biri də ərəb səyyahı Tamin ibn Bahr el - Mutavvaydı. Tamin müsəlman dünyasının sərhədlərindən başlayaraq ərəb mədəniyyətinin hakim olduğu bölgələrin ötəsinə, şərqi doğu Orta Asiyaya Monqolustan çöllərinin içlərinə, Orhan sahillərində yaşayan Toğuz - ğuz (yəni uyğurlar) xaqanının paytaxtına səyahət etmiş geniş məlumatlar toplamışdır. Səyahətə IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Toğuz - ğuzların paytaxtına gəlmiş və uzun bir müddət orada qalmışdır, ta ki 840 - cı ildə qırğızlar onları məğlub edib dağıdana qədər. Tamimin əsəri Kumanların yaşadığı yer, xaqanların və xalqın yaşadığı yerlərdən ayırıcı xətlərlə ayrılan başqa bir bölgədə yerləşən otağı haqqında yeganə məlumat qaynağıdır. Bartold Tamimin əsərinin orjinalını görmədiyi halda, heç bir əsas göstərmədən Tamim səyahətlərinin 780-800-cü illər arasında baş verdiyini qeyd etmişdir.

Digər tədqiqatçılardan biri olan V.Minorsky 1948-ci ildə Tamimin səyahətlərinin 821-ci ildə olduğunu qeyd etmiş və bunu ingilis dilinə tərcümə edərək öz fikirləri və münasibətləri ilə birlikdə dərc etdirmişdir. (“Tamim ibn Bhr”'s journey to the Uyghurs // BSOAS.1948. fas 12.s.2).

Daha sonrakı bəzi yazılarda Kımaklar haqqındakı məlumatları Tamimin açıqlamalarına əsasən yazmışdılar. Bunlardan İdrisi (XII), İbn Xordadbeh (820-912) və Kudama ibn Cafer (X) onun əsərlərindən geniş şəkildə istifadə etmişdilər. Hətta İbn el – Fakih – in Meşhed nüsxəsində demək olar ki, Tamim ibn Bahrın səyahət qeydləri yer almışdır. Bu tədqiqatçıların çoxu daha çox coğrafi əsər olan “Mesalik vel memalik” – adlı əsərə əsaslanmışdılar.

Beləliklə, Kumak və Qıpçaqlarla bağlı ilk məlumatlara ərəb dövlətinə xidmət etmiş bir tədqiqatçının əsərində rast gəlirik. Bu İbni Xordadbeh idi. O xəlifəlikdə məktub və məlumat müdiri olaraq çalışmışdır. Xordadbeh bütün arxiv qeydlərini də ortaya qoyaraq Qazaxıstanın cənub bölgələriylə Yeddisu arasında yerləşən məntəqələrini, strateji nöqtələrini, yolları və düzəngahları aydın şəkildə göstərən coğrafi - idari el kitabını hazırlamışdır. “Kitab el –mesalik və memalik”. (Dövlətlər və yollar üzərinə) adlı əsərində orta və Mərkəzi Asiyada yaşayan bir qismiyə şəxsən tanış olan VIII əsrdə köçəri həyat keçirən qəbilələr haqqında qısa məlumat vardır. Aralarında Qıpçaq və Kumaklarında olduğu, bir-birləri ilə etnik bütövlüyü olmayan xalqlarla bağlı məlumat məhz VII əsrə aiddir. Zəatən ərəb və fars qaynaqlarında “Qıpçaq etnik adı ilk dəfə bu əsrdə meydana çıxmışdır.”

Kudama ibn Cəfər. X əsrin birinci yarısında yaşamış bu tədqiqatçı da göstərdiyi mənbələr və qeydləri İbn Hordadbehlə eynidir. İ.Y.Kraskovsky də Cəfərin verdiyi məlumatların Hordadbehlə eyni paralel olduğunu qeyd etmişdir. Çünki Kudama ibn Cəfər də İbn Hordadbeh kimi poçt müdiri idi. Onun bir çox bölgələrə gedib gəlmə imkanı vardı. Onun kımaklar haqqında verdiyi məlumatlar da Tamim ibn Bahrın qeydlərinə əsaslanmaqdadır. Şərqi Türküstandakı bir şəhərlə Toğuz – gūzların Orxon çayı sahilindəki paytaxtın eyniləşdirilməsinə yol açan qarışıqlıq burdan başlayıb və ona aiddir (İbn Hordadbeh .Kniqa putey i staran. Bakı. 1986. MİTT.1s.144). Tamim ibn Bahrın əsərinin orijinalında olduğu kimi o dövrlər “Toğuz-gūzların” (uyğurların) Orxon sahilindəki paytaxtından bəhs edərkən “*sahilə yaxın bir bölgədə kımıkların torpaqları vardı*” deməsi – Kudamanın bu yanlış cümləsi, Tamim ibn Bahrın da uyğur paytaxtını Turfan vadisindəki yeni vətənlərinə yerləşdirdiyi fikrinə çox zidd olmuş və sonralar da bir çox tədqiqatçıların yanılmasına səbəb olmuşdur. Bunlardan İ.Yu.Kaçkovsky, V.V.Bartold hətta B.V.Kumekov da əsərində eyni səhvə yol vermişdilər.

V.S.Minorski də - *Tamim ibn Bahrın əsərinə əsaslanaraq Toğuz - gūzları Tamimin yerləşdirdiyi ərazi Beşbalıqa (Turfanın şimalına) yerləşdirdim. Lakin son zamanlarda A.Z.Velidinin tədqiq etdiyi “İbni Fakihin Meşhed” əlyazmasının fotosəkilləri əlimə keçincə, Toğuz-xanın Çin sarayı ilə yaxın əlaqələrinin olduğunu və qonşuluğunda ən vacib olan yerə malik olduğunun fərqi vardım* – deyə səhvini düzətməmişdir. Minorsky daha sonra “Toğuz – gūz xanının paytaxtının şərqdə uzaq bir nöqtədə Orxon çayı sahillərində yerləşdiyini qeyd etmişdir. Minorskynin bəhs etdiyi nüsxə 1923 – cü ildə A.Z.Velidi tərəfindən Məşəddə ortaya çıxarılmışdır. (Validov.A.Z.Müşhedskaya rukopis İbn al-Fariha II İran. 1924.t.18.ser.6. Compendium Libri Kitab al – Boldan austore ibn Fakih al – hamadhani Ed.M.J.De.Goeje.1885). - Bu nüsxə, İbn el – Fakihin “Kitab ahbar el-buldan” adlı coğrafiya əsərinin daha mükəmməl bir nüsxəsidir. Bu kitabda kaluklar, oğuzlar və digər xalqlarla bərabər kımaklar haqqında da verilən məlumatlar İbni Hordadbehin və təbii ki Tamim ibn Bahrın əsərlərinə əsaslanaraq yazılmışdır.

Kımakların yerləşdikləri torpaqlarla IX yüzillikdə və xüsusən də X əsrdə Qıpçaqların yaşadıkları yerlər haqqında dəqiq danışa bilmək üçün Ebu - Zeyd el - Belhi, istahri və İbni Hvkal kimi qədim tədqiqatçıların əsərlərinə də müraciət etmək lazımdır. Müəllifin coğrafiya əsəri gəlib bizə çatmamışdır. 951-ci ildə İstəxrin “Kitab meslik el –memalik” (Dövlətlər və yollar) adlı əsərini yazdığı məlum idi. Sonralar X əsrdə Ebül Qasım İbn Havkal İstəxrin öz xahişi ilə bu əsəri bir daha təkrar gözdən keçirmiş. Hər ikisinin tədqiqatlarında diqqəti çəkən kitab surət el-arz-dakı xəritə olmuşdur. Əslində elə X əsr ərəb coğrafiyaçıları dünyanın xəritəsi haqqında məlumatları və xəritəçiliyi zirvəyə qaldırmaqları ilə məşhurdular.

Qıpçaqlara verilən digər adlardan biri də “seyanto”- adıdır. Bu ad Tele qəbiləsi adında qeyd edilmişdir. Türk və Tele dövlətinin ulusu Tele – Seyanto qəbilə qrupu, Çin qaynaqlarına görə isə Se -Yanto adlandırılmışdır. Moğol istilasına qədər yemək və qıpçaq tayfaları birgə yaşamışlar. Telelərlə Seyantoların da yaxın yaşadıkları üçün Telelərin həyat tərzini Seyantolara da aid etmək olar. Seyantoların məşğuliyyəti heyvandarlıqla bərabər atçılıq da olub. Təsadüfə deyil ki, seyantolar öz dillərini quranda onların 200 minlik çox güclü bir ordusu vardı. Bu orduda hər bir süvarinin ən azı 4 atı vardı.

Həmin vaxtlarda sir etnoniminin də 735-ci ildən sonra heç bir qaynaqlarda adı çəkilmir. Lakin VIII əsrin 2-ci yarısına aid runik mətnlərində və ərəblərin hazırladığı türk qəbilələri siyahısında Kıpçaq / hifçak etnonimi vardır.

Qıpçaq – quberaq sözcüyünü eski türk kitablarında - “talesiz”, “bədbəxt”, “bəxti qara” adlandırmışdılar (Drevnetyurskoy slovar, 1969: 499).

Rəşidəddinin də “Oğuznaməsi”- ndə qıpçaqlar 24 oğuz boyundan birinin adıdır – kimi bu günə qədər izah olunmuşdur. Əslində isə Rəşidəddin “Oğuznamə”-sində belə qeyd olunmuşdur. – “Qıpçaq, Kalaç və Ağac – eri qəbilələri oğuzlarla qaynayıb qarışan xalqdan törəmişdir. (Rəşidəddin. Sbornik litopisey.T.İ.kn.1.s.38). Göründüyü kimi, qıpçaqlar oğuz tayfalarıyla eyni yox, yaxınlıqda yaşayan kökdən törəyən bir qəbilədir. Oğuz xaqanın qıpçaq adı verdiyi və Qıpçaq qəbiləsinin özündən yəni oğuzlardan törədiyini qəbul edilən əfsanəyə görə, qıpçaq oğuzların it-Barak qəbiləsinə qarşı hazırladığı uğursuz bir səfərdə dünyaya gəlir. Uşağı bir ağac koğuşunda tapırlar və ona bu vəziyyətə uyğun olaraq ad - “Kabuk, qabuq, kovuk” sözündən törəyən bir kəlməyə türkcədə “içi çürümüş ağac” adını verirlər. Əbu Qazi; “*Qədim türk dilində içi çürümüş, ovulmuş ağaca Qıbçaq*” deyilirdi deyər qeyd etmişdir (Kononov, 1958: 43).

Göründüyü kimi qubcaq ~ qyvcaq sözü, içi boş çürümüş ağac mənasındadır. Oğuz xaqan dastanındakı bir başqa əfsanəyə görə, Qıpçaq adı verilən uşağın dünyaya gəlməsindən öncə yer üzünü də bir ağacın həddindən artıq böyüdüüyü söylənilir. Oğuz xaqan da çayı keçmək üçün bu ağacın kəsilməsini əmr edir. Ağac kəsilir və sal hazırlanır. Oğuz xaqan çayı keçərkən taxtadan hazırlanmış salda dünyaya gələn uşağa guya “ - Sən də mənim kimi xaqan ol və adın Qıpçaq olsun”- demişdir - deyilir (Radlov.V.V. K vaprosu ob uyqurax. Sbb. 1893. s.25) Əfsanələrdən göründüyü kimi Qıpçağın ağacda doğulması onların kökəninin ağac və meşəylə bağlı olduğunu vurğulanmaqdadır. Görünür bu xalqın tövsiyəsiylə bağlı qədim etnoqrafik əfsanələrdə *sujetlə* bağlı gizli genetik bir iz vardır. Qaranlıq qalan bu izin açılmasında mütləq bir şifrənin olmasına da işarə də vardır. Qıpçaqların yaranmasının daha erkən dövrlərinə nəzər salanda ağac meşədən söz salınması da meşəlik bir əraziyə də işarə etmiş ola bilər.

Rəşidəddinin Qıpçaqlarla bərabər meşəlik ərazidə yaşayan başqa bir xalqdan da söz açmışdır. O, bu xalqı “AĞAC” - eri adlandırmışdır [Rəşidəddin.Sbornik letopisey..s.123].

Rəşidəddinə görə Urasut, Telenqut, Kuştəmi, Ormançı, Urankat da orman qəbilələrinə mənsubdurlar. Ona görə “Çadırları ormanlıq ərazidə yerləşən hər qəbiləyə orman qəbiləsi deyilir.” Göründüyü kimi Qıpçaq isimli uşaq Oğuzxanın it-Baraklar üzərinə hazırladığı uğursuz döyüşdən sonra doğulmuşdur. Bu uşağa da Qıpçaq adının verilməsini aydınlaşdırmaqdan ötrü ilk növbədə it - Barakın olduğu yer müəyyənləşməlidir. Qeydlərə görə it-Barak – Çin tərəflərdə ətrafı hündür dağlarla əhatə olunmuş yerdədir.

İ.Marquart – bu qəbiləni İdil Bulqariyanın olduğu əraziyə aid edir. Minorsky – isə Mervezinin fikirlərinə əsaslanaraq bu tayfaları buğa böyüklüyündə itləri olan Qırğız torpaqlarına aid edir. Minorskiyə görə it - Barak Qırğızların yaşadığı Yenisey boylarında axtarılmalıdır.

Sercan M.Ahincanova görə isə hündür totemik itlər Sayan Altay dağlarının quzeylərində mövcud olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar cənubi Sibirdə itlərin xalqların həyatında xüsusi əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq Qırğızların kızıl iti (qızıl tayqan) totem olaraq erkən ataları kimi təsəvvür etməsi diqqət çəkir (Ahincanov, 2009: 128).

S.M.Ahincanovun qənaətinə görə it-Barak ölkəsi Qıpçaq adlı oğlanın doğulduğu yer Sayan – Altay dağlarının günüyü və ona bitişik yerlərdi. Qədim Çin salnamələrinə görə torpaqlar Tanrı Dağları ilə Altay dağlarının güneybatı (cənub qərb) ətəkləri arasında mövcud olan Seyanto (Qıpçaq)

qəbilələrinin köç etdikləri yerlər olduğu qənaətinə gəlinir. D.Y.Sarinov da qıpçaqların Monqolustan da deyil, Qərbi Sibir sərhədlərində yaşadığını qeyd etmiş, bu da IX-X əsrlərdə ərəb qaynaqlarında da öz əksini tapır. Lakin Klyastory-nin verdiyi məlumatlara istinad edəndə yəni qıpçaqlar türk qəbilələrindən biridir. Sovinovun fikri görüşləri öz gerçəkliyini itirir.

Əslində isə qıpçaqların etnik tarix səhnəsinə gəlişini Monqolustanın şimal qərb hissəsində Altayların Cənubi Qazağıstanın sərhədləri və onlara bitişik yerlərdə axtarmaq lazımdır. 744-cü illərdə Türklər və qıpçaqlar tərəfindən idarə edilən Şərqi Türk xaqanlığının Uygurlar tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra keçmişdə müttəfiq olan bu xalqlar kütlələr halında bügünkü Monqolustan çöllərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Qıpçaqlar Qərbə, oradan da Qazağıstan sərhədlərinə doğru köç etməyə başlamışdılar.

Dəşti-Qıpçaq farsçada Qıpçaq bozkırı (çölü) mənasındadır. XI əsrdə yaşayan iranlı yazıçı Nasiri Hüsrev “Divan” – da Xarəzmin Şimal-Şərq sərhədinə hücum edən bozkıra “Dəşti-Qıpçaq” adını vermişdir. Daha sonralar Balxaş gölü və Sır – Dəryanın şimalından başlayıb, İrtiş və İdilə qədər uzanan bozkır ərazisini belə adlandıрмаğa başladılar.

Məşhur çinli türkoloq Shen Shunmiyen “Pei-shi” - nin 99-cu hissəsində VIII əsrdə çin coğrafiyaçılarına görə Hunların nəvələri sayılan Tele qrupuna girən Altay dağlarının qərbində yaşayan qəbilələrin siyahısını vermişdir. O, bu qəbilələrin arasında Kıbısı adlı qəbilənin adını çəkir. Shen Shunmienə görə Kıbısı Qıpçaq kəlməsinin çincə variantıdır və sonundakı “sı” heroqlifi Kanton ləhcəsində “sık” olaraq oxunur ki, buna görə də qəbilənin adına Kebesık - kıpçaq şəklində ifadəsi mümkündür (Chen, 1958: 671).

Çin qaynaqlarına görə qıpçaqlar çincə variantı Kebisi adıyla tanınmışdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi ərəb - fars rəvayətlərində qıpçaqlarla bağlı ilk məlumatı İbn Xordadbeh vermişdir. Onun əsərində adları çəkilən tayfalardan biri də qıpçaqlardı (kumanlar, oğuzlar, cigirlər, peçeneklər, turgeslər, ağışlilər, kıpçaqlar və qırqızlar).

Rəvayətə görə “Oğuz xaqan Qıpçağın böyüməsini gözləyir. O böyüdükdən sonra onu başqırd və acar üsyanlarını yatıxdırmaq üçün göndərir. Qıpçaq onları məğlub edir və sonralar qıpçaqlar daha da təkmilləşir, döyüş sıralarını daha da bərkidir.

Beləliklə, Seyanto qəbilələrinin bir qismi Qazaxıstana çıxıb getmiş, geridə qalanlar isə VII əsrdə türk üsyanına dəstək verərək onlarla birlikdə II doğu – şərq türk xaqanlığının qurulmasında rol oynamışdır və bu 50 il boyunca hakimiyyət altında saxladıkları uyğur qəbilələri onların kökləriydi.

Qıpçaqların Qafqaza Azərbaycan ərazilərindəki varlıqlarına gəldikdə isə ilk olaraq qeyd etmək istərdik ki, onların Qafqazla əlaqəsi gürcü kralının Səlcuqlara qarşı əsgəri güc kimi istifadəsindən sonra qıpçaqların axınıyla başlamışdır. Gürcüstan və Bizans arasında bir sərhəd zolağı yaratmaq istəyi ilə gərçəkləşmişdi (Sumuşiya, 2014: 49). Şimali Qara dəniz Dəşti - Kıpçaq diyarından qıpçaqlardan 50.000-ə yaxın Kuman ailəsi (300.000 adam) Kırımlı Böyük Qıpçaq Başbuğ Şarağa Xanın (Sarıcık) nəvəsi Artarağa xanın (Atrak) başçılığı ilə Qafqazlara – Gürcüstan və Azərbaycana qədər gəldi (1118). Gürcü kralına qızını verən Atrağa xan yaxınlıqdakı kumanlarla qərbi Gürcüstanda Batum, Artvin, Goruh vadisinə yerləşir. Gürcü kralının istəyi ilə Kumanlar qurduqları 40.000 nəfərlik ordu ilə Tiflisə ağır bir zərbədən sonra Səlcuqlu dövlətindən geri aldılar (1123). Kumanların döyüş qabiliyyətini görən gürcülər təkrar Şimali Qara dənizdəki kumanlara xəbər yollayıb ölkələrinə dəvət etdilər. Bunun üzərinə 45.000 civarında Kuman ailəsi (toplam 250.000 nəfər) Sevinc xanın liderliyi ilə Gürcüstana yerləşdirildi (1195). Bu ikinci və son köç Şimali Qara dəniz, Dəşti –Kıpçaq diyarından gələn son köçdür. Gürcüstanda uzun müddət qalan kumanlar xristianlıqdan təsirlənməyə başladılar (Quliyev, 2023: 54). Gürcüstana ikinci qıpçaq köçünün arxasından sayları 800.000-ə yaxın olan Kumanların yurd salma problemləri də baş qaldırdı. Gürcü - Qıpçaq karma ordusunun baş komandiri Başbuğ Kubasar (Ters saldıran) Baş komandanlıq mövzusunda gürcülərlə anlaşılmazlığa düşməsinə görə bəzi Kuman bəyləri Kubasar Bəyin oymağı və kəndlərinə bağlı oymaqları alaraq bugünkü Türkiyə sərhədlərini keçərək Rizə və Trabzona yerləşdilər (1212). Trabzon imperatorluğuna vergi verməyən kumanlar, kralın Artvinə kömək məqsədi ilə göndərdiyi ordunu məğlub etməklə yanaşı Trabzonu belə yağmaladılar. Ortadoks olan Qıpçaqlar Osmanlı imperatorluğunun əraziyə hakim olmasıyla müsəlmanlığa keçirlər.

Gürcüstandakı kuman bəyləri isə müxtəlif zamanlarda siyasət işlədərək varlıqlarını davam etdirməyə çalışdılar.

Azərbaycana qədim türk axınları Böyük Qafqazın digər dağ aşırımları vasitəsilə də baş vermişdir. Belə ki, Qax rayonunun şimalındakı aşırımlardan birini yerli camaat indi də “Hun beli” adlandırır. Qax rayonu ərazisində yerləşən Qıpçaq kəndinin əhalisi bu gün də özlərini qıpçaqların varisləri kimi yerli əhali deyə qeyd edirlər (QDM, 2016).

Nəticə

Qıpçaq adının mənası türk və şərq mənbələrində “ağac koğuşu” kimi izah edilir. Bu məna isə adın etimologiyası ilə bağlı yaranmış bütün rəvayətlərdən çıxan nəticə ilə izah edilir. Onlar müsəlman qaynaqlarında Qıpçak, Qərb qaynaqlarında Koman, rus qaynaqlarında Polovets (poloves) adıyla adlanmışlar. Bundan başqa Kinça, Sarı, Hardeş, Poloç, Plavets, Kun və b. adları da işlənmişdir. Qıpçaqlar yazılı məlumatlara və arxeoloji qazıntılara görə, Şərqi və Mərkəzi Qazaxıstanın sərhədləri içindəki öz ana kütlələrinə qarışmışdılar. Bugün Türkiyənin Şərqi Qara dəniz bölgəsində, Gürcüstanda Batum və Havalisi ilə Macarıstanda hələ də kuman türkləri yaşamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, L.A. (1999). Qıpçaqlar və Azərbaycan. Bakı: BDU, 354 s.
2. Üstünər, A. (2015). Türk dilinin tarixi inkişafı. Çağaloğlu. İstanbul: Sentyabr, 256 s.
3. Muxtarova, Ə. (2011). Türk xalqlarının tarixi. Bakı: Adiloğlu, 446 s.
4. Raşid ad-Din Fazlallah. (1987). Oguz-name. Bakı: Elm, 128 p.
5. Bartold, V.V. (1968). “Dvenadsat leksii po istorii trutskix plemen Sredney Azii. Soç.M..(5.49)
6. Drevnetyurskoy slovar. (1969). Leningrad: “Nauka”, 678 s.
7. Kononov, A.N. (1958). Rodoslavnaya türmen.Soçineniya Abu`l Qazi hana Hirinskoqo. M-L.
8. Ahincanov, S.M. (2009). Türk xalqlarının katalizator tayfası. qıpçaqlar. İstanbul: Selenqe Yayınları, 307 s.
9. Ch`en C.Tu-tsiue tsişi. (Genel türk tarixi.). (1958). Pekin: T.1., 678 s.
10. Sumuşiya, C. Qıpçaqlar hara getdilər? [Elektron resurs]. Qaraqalpaq jurnalı. 20.11.2014. Borçalı.net. URL:www.qaraqalpaqlar.
11. Quliyev, İ. (2023). “Codex Cumanicus” və kuman dilinin leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 208 s.
12. Səmədova, K.İ. (2016). Qıpçaqların dəfn mərasimləri. Bakı: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tədqiqləri, №2, 161 s.

Göndərilib: 14.03.2024

Qəbul edilib: 01.05.2024